
MŰVELŐDÉS- ÉS ESZMETÖRTÉNET

Jogok, civilizációk, történelem és a nemzetközi jog kapcsolatai

A könyv, amely mind térben, mind időben, mind tematikájában az emberi történelem meglehetősen hosszú szakaszát öleli át, alapvetően *szellemtörténeti mű*; időben a Második Spanyol Skolasztikától indul s a XXI. század első évtizedével zárul, térben Európát és az Európán kívüli területek civilizációit köti egybe az emberi és a társadalmi jogok történetével, filozófiájával – így *jogfilozófia-történeti* vonatkozásai is vannak. Nézzük a tartalmat és a Bevezetőt, amelyek részletesen világítanak rá a mű tematikájára, születésére és céljára!

A négy fő és a tizenhárom alfejezet a következőket tárgyalja: *I. a ius gentium és a nemzetközi jog eredete – az emberek jogai, a modern korban gyökerező alapok; Ugo Grozio (1583–1645) és a népek jogai; Samuel Pufendorf (1632–1694) és Emmer/ich/ Vattel (1714–1767): „a kellemetlen vigasztalók”; emberi jogok és kozmopolita jogok, a jogokról szóló mai vita kanti gyökerei; II. Nemzetközi jog és a nyugati civilizáció: nemzetközi jog, béke és igazság. Hans Kelsen (1881–1973) normativizmusa; a realizmus kilátásai: történetírás, nemzetközi jog, nemzetközi kapcsolatok; rend és anarchia; a groziáni hagyomány; III. Nemzetközi jog, iszlám és a harmadik világ; a népek jogai és a nemzetközi jog; az iszlám és a jogok; a harmadik világ és a nemzetközi jog; IV. A béke feltételei: az emberi jogok alapjai – interkulturális perspektívák; párhuzamos világok: a nemzetközi kormányzás és a nemzetközi jog (utopisztikus?) elemei.*

A *Bevezető*ben meg tudjuk a könyv megírásának történetét és fő irányát, ami annak beismerése, hogy „a nyugati világ hegemoniájának diskurzusa az első modern kortól napjaink realitásáig folyamatos.” A mű ezen kívül „két párhuzamos történelmi folyamatot követ: egyrészt »az államrendszerek kialakulását, a nemzetközi társadalom megszületését és egy új világrend körvonalazódását«,” valamint „megrajzolja a nyugati diskurzus átalakulásait: a keresztény népek felsőbbrendűségétől a fejlett országok felelősségéig, ami a gyengén fejlett népek irányában rájuk hárul, a jó kormányzás

és az emberi jogok valóra váltásának mai diskurzusáig.” Olyan szerzők munkáit elemzi és helyezi el a történelemben, mint *Francisco de Vitoria* (?1483, ?1493–1546), *Fernando Vasquez de Menchaca* (1512–1569), *Ugo Grozi*, *Kant* (1724–1804), *Jürgen Habermas* (1929–) stb. Szerepelnek az arab országok, az ún. harmadik világ, az al-Qaida szervezet, a Korán, a globalizáció, nemzetközi szervezetek és egyezmények. Szokásunkhoz híven részletesebben most is csak néhány, önkényesen kiválasztott témával foglalkozunk, másokat csak érintünk ismertetésünkben.

Mit nevezünk *Második Skolasztikának*, és hogyan, miért jött létre?

A lényege a katolikusoknak a szent-tamási filozófiához visszatérés volt, válaszul a protestánsok reformirányzatára, székhelye a Salamancai (Spanyolország) Egyetem volt, hirdetője *Francisco de Vitoria*. Olyan nagy jelentőségű eseményekkel kellett szembenéznie, mint az Újvilág felfedezése és az iszlám terjedése. Ebben az új helyzetben játszottak vezető szerepet a modern nemzetközi jog területén de Vitoria és U. Grozio, akik mind a pápa, mind a császár ellen felléptek, kijelentve: „A császár nem a világ ura”, illetve „a pápa nem mindenki fölött álló polgári vagy világi uralkodó”. Szerintük mind az államok, mind a népek közössége „mind az emberi természetén alapul”. Mindez persze azt is jelentette – visszatérve az Újvilág felfedezéséhez és az ott élő népekhez –, hogy Vitorio szerint – többek között – a „pogányoknak (azaz az Újvilág lakóinak) ugyanolyan és ugyanannyi joguk volt háborúzni, mint a katolikusoknak. De Vitorio tk. ezzel egyben az »igazságos« – vagyis védekező – háború jogosságát” fogalmazta meg és ismerte el, amit ugyanakkor egy másik kitétele az igazságos háború megalapozottságát és indítását illetően („jogos-e megölni minden bűnözőt azért, hogy békét és biztonságot teremtsünk?”) úgy pontosít, hogy igazságos a hitetlenek (köztük a muzulmánok) elleni irtóhadjáratok, mivel „tőlük semmilyen körülmények között nem várható béke” – a keresztények számára! A könyv szerzője itt egy fontos, aktuális – *napjainkban* aktuális – problémára hívja fel a figyelmünket a fenti megfogalmazással kapcsolatban, mégpedig a Nyugat és az iszlám közötti összeütközésekre, amelyek egy keresztény megfigyelő számára kikerülhetetleneknek tűnhetnek: „különleges aktualitású nyugtalanító gondolat”.

Vitorioéval szemben áll majd *Bartolomé de Las Casas* (1474–1566) nézete a „kulturális különbözőség” elismerésével, ami nála logikusan következik a személyesen megélt, Újvilág-beli történelmi valósággal, hiszen tudvalevő, hogy szemtanúja volt a spanyol hódítás rémtetteinek. Ő megértéssel, „pozitívan” viszonyul a legyilkolt indiánok természetéhez, és elfogadja ez utóbbiak kereszténység és a keresztény istenség ellen táplált reak-

cióit. Ebből kiindulva törvénytelennek tartja az indiánok mint „barbárok” ellen viselt háborút, és elfogadhatatlannak azt az érvelést, hogy ez a háború azért igazságos, mert a kereszténység terjesztését hivatott elősegíteni.

Fernando Vasquez Isten akaratához köti az ember természetes jogait, számára létezik egy „*ius gentium primaevum*” (az emberek elsődleges jogai), ennek alapvető jellemzője, hogy nem kezdetben létezik a tulajdon, majd amikor ez megjelenik, a közösség *állammá* válik, ennek a folyamatnak és eredményének következménye lesz azután a törvények, a tulajdon, de „főleg az emberek közötti függőségi viszonyok” létrejötte. Fontos ezzel kapcsolatban, hogy ez a fajta jog a nép és az uralkodó közötti viszonyokban is megjelenik, ha pedig a népek és az egyének szabadságát megcsonkítják, vagy megtagadják, az „kiválthatja az »ellenállási jogot«,” sőt, az állam végét is jelentheti.

U. Grozióra Vitoria és Vasquez nézetei nagy hatással voltak. 1609-ben publikálta ez a holland gondolkodó *Mare liberum* c. művét, melyet állami érdekek diktáltak, mégpedig a spanyolok és a portugálok által a hollandoknak felajánlott szabadságot cserébe ez utóbbiaknak Kelet-Indiából történő kivonulásáért. A hollandok elutasító válaszát, a „tengerek szabadságára” vonatkozó indoklását tartalmazza ez a mű, amely az ugyancsak ő általa írt *De iure predae* című mű XII. fejezetének átdolgozott változata. A mű lényege az, hogy „a hollandoknak a Kelet-Indiával folytatott kereskedelme az ország (Hollandia) számára nagy fontosságú, és ez a kereskedelem nem valósulhat meg fegyverek nélkül a portugálok erőszakossága és álnoksága miatt”. Grozio természetes törvényekre apellál, amikor állásfoglalását – azaz a hollandok állásfoglalását – indokolja: 1. „Jogos a saját életünk védelme és elhárítani azt, ami ártalmas”; 2. „Jogos megszerezni és megőrizni azt, ami hasznos az élet számára.” Grozio a pápa jogát is kétségbe vonja az általános kereskedelembe történő beavatkozására az *indiánokkal szemben a portugálok javára*, mivel az indiánok nem tartoznak pápai hatáskörbe, másrészt ezzel a keresztény és nem-keresztény emberekkel szemben is igazságtalanságot követne el, mivel ok nélkül tőlük sem veheti el a szabad kereskedés jogát. Ami a kezdődő gyarmatosítást illeti, Grozio egyértelművé teszi a „más civilizációk” létezését és lehetséges ütközésüket, ami viszont nem engedheti meg, hogy a mások tulajdonának elvétele a civilizáció „barbárokra” erősítése alatt jelenjék meg. És megint a könyv szerzőjének szavait idézzük: „Különös, hogy a nemzetközi jog klasszikusai között ugyanazokat az argumentumokat találjuk, amelyeket a «nyugati civilizációk» alkalmaznak saját hegemoniájuk kiterjesztésére a Föld más régióiban és civilizációiban.”

A XVII. és a XVIII. században jelentek meg az ún. „második klasszikusok” írásai a *ius gentium*ról. Közöttük *Thomas Hobbes (1588–1679)* gon-

dolkodásában jelenik meg nagy eltérés Grozióhoz képest, azon belül is a háborút és békét illetően. Ő azt állítja, hogy mivel nincs egy felsőbb hatalom, amely a népeket a békére kényszerítené, azok állandóan hadiállapotban vannak, és a szabad államok „csak az önfenntartásuk megsabta szabályok által diktált határokon belül cselekedhetnek”. Hobbest ez az állásfoglalása mindenféleképpen „realista perspektívába” helyezi. A XVII. században *S. Pufendorf* is Groziót cáfolja, amikor azt állítja, az „emberek konszenzusa” nem lehet a nemzetközi jog alappillére, az államok szabadsága pedig kizárólag a természetes jogon alapulhat. Ő végül is az államközpontúságra szavaz, ami azt is jelenti, hogy a jog többé nem Istentől, hanem az „abszolút államtól” ered, melyben hasznosság és erkölcsiség megférnek egymás mellett. Pufendorf a gyarmatosítás témájában a Nyugat hódításával szembe helyezkedő népek jogait is elismeri, és elveti a görögöknek azt a nézetét, mely szerint a más szokásokat követő népeket barbároknak kell tekinteni. Idézzük a könyv szerzőjét: „Szavaiban (ti. Pufendorféiban) a nyugati civilizáció elutasítását lehet megsejteni”. *E. de Vattel* az állam jogait illetően azt hirdeti, hogy az biztonsági megfontolásokból és okokból fogadhat vagy nem fogadhat be idegeneket. Érdekes a korabeli gyarmatosításról és gyarmatosítókról alkotott véleménye, melyben elítéli Mexkó és Peru spanyol meghódítását, viszont támogatását adja Észak-Amerika angol protestánsok általi gyarmatosításához, és ezzel egyidőben az ott lakó bennszülöttek kisebb területekre történő visszahúzódásához. Az európaiakat az arabokkal is összehasonlítja, és az előbbieket „technikai fölényük” miatt az utóbbiak fölé helyezi, de amikor a földtulajdonhoz való jogról beszél e két világ (európai és arab) között, már az arabok pártját fogja – igaz, azzal a kiegészítéssel, hogy elfoglalható földjeik egy darabja, ha annak az a célja, hogy „megismertessék (az arabokkal) azokat az eszközöket, amelyekkel országukat a föld megművelése által elegendőnek teszik ahhoz, hogy kielégítse az ő és az újonnan érkezettek szükségleteit”. A könyv szerzője ezt „gyarmatosítói elhajlásnak” nevezi.

Maradjunk továbbra is a nyugati gyarmatosításnál, azon belül is annak *kanti* kritikájánál! Kant a „népek jogának nyugati hagyományát a nyugati gyarmatosítás radikális kritikájában” fejt ki, annak a „szabályozó ideának” alapján, amely „létrehozza a népek számára a békéhez való jogot”, azaz, implicite elismeri „minden ember és minden nép egyenlő jogait, mely emberek és népek »jogosultak a föld felszínének közös birtoklására«”. A könyv szerzőjének összefoglaló szavai Kantnak a Nyugatra vonatkozó kritikájával kapcsolatban nagyon kemények, de a *kanti* igazság még ma is érvényes – vagy annak kellene lennie a *gyakorlatban*: „A *kanti* kritika egy-

felől fellebbenti a fátylat a nyugati hódítás tarthatatlan legitimációjáról”, másfelől „rámutat arra, a *Másik* leértékelése hogyan jelenik meg a civilizáció nevében zajló hódítás logikájában”. Azt hiszem, Kantnak az ebben a témában (ti. gyarmatosítás) kifejtett nézetei nem annyira tanulmányozottak, nem annyira ismertek, hogy a könyvnek ezt a fejezetét a szakemberek ne tanulmányozzák, és ne mélyüljenek el benne jobban!...

S most lépünk át a XIX. századba, s nézzük meg, hogyan jelenik meg ekkor a nyugati civilizáció képe és a nemzetközi jog!

A század közepétől Nyugat-Európában liberális beállítottságú szerzők, jogászok társaságokat, szervezeteket alapítanak, melyek szociológiai és nemzetközi jogi kérdésekkel foglalkoznak. Az a jogtudat, amely ekkor kialakul, alapja lesz a nemzetközi jognak, ebből formálódik az „európai nemzetközi jog”. Ez az „európai *keresztény* népek” tudatának a terméke, de nem áll meg e keresztényi irányultságnál, hanem „egyetemes jelentőségre” tesz szert, azaz magában foglalja a nem-keresztény népeket is, ami persze nem ment egyszerűen a kibontakozó gyarmatosítás korszakában: a régi beidegződések nem tűntek el néhány évtized alatt (mondjuk azt, nem is *fognak* eltűnni később sem teljesen?...). Tehát a liberálisok az európai nemzetközi jog kiterjesztését nem európai (és nem keresztény) népekre csak „világi és árja-európai felsőbbrendűség” hirdetése mellett fogadják el. És íme, máris tanúi vagyunk az „árja népek” és „árja jog” kifejezések felbukkasásának! És ez alól egy *Tocqueville (1805–1859)* sem kivétel, hiszen azt állítja, hogy van a „hatalmas és civilizált” francia és a „csaknem barbár” arab nép! És *általában* elmondható a XIX. századról, hogy az mindvégig kitartott a civilizált (európai) és az – úgymond – nem civilizált (Európán kívüli) népek megkülönböztetése mellett, amiből azután automatikusan és logikusan következett, hogy akik akkor ezt a nézetet vallották, azok támogatták a gyarmatosítást és az európai gondolkodásmódra épülő nemzetközi jogot is; európai gondolkodásmód, melyben a pozitív nemzetközi jog és a természeti jog egybeolvadtak, hogy azután kb. a XIX. század közepétől a XX. század első évtizedeig a kirekesztés, illetve a befogadás gyakorlatát is megteremtették. Majd csak a XX. század elején figyelhető meg kísérlet arra nézve, hogy a teoretikusok túllépjenek „a nemzetközi jog keresztény és európai alapjainak” fogalmán, bár még ekkor is létezett a „civilizált nemzetek” kifejezés, mely még a XIX. század folyamán keletkezett és élte (egyik) virágkorát.

Nagy változásokat hozott a nemzetközi jog területén a II. világháború utáni időszak, amennyiben – a történelmi folyamatok következményeképpen – már nagyobb földrajzi egységekre, pontosabban Európán kívüli népekre is kiterjedt, így a volt gyarmati országokra, amelyek érdeme volt

egyrészt, hogy „egyetemesítették”, másrészt „differenciálták” azt. Fontos esemény volt ebből a szempontból az 1955-ös bandungi értekezet, amelynek résztvevői az Ázsia és Afrika népei közötti szorosabb együttműködést szorgalmazták, konkrét eredménye az *Asian Legal Consultative Committee* létrehozása volt a célból, hogy minél aktívabban részt vehessenek a nemzetközi jog alakításában. Még ez előtt, 1948-ban, a bogotai konferencia egyik célja a gyengén fejlett országokra a fejlett országok által gyakorolt katonai és gazdasági nyomás visszaszorítása volt. Ezek a fejlődési folyamatok azért is rendkívül fontosak, mert a XIX. és a XX. század közepe között a Nyugat által kidolgozott ún. „modern államrendszer”, melynek a különböző kultúrák alapján kellett volna létrejönnie, valójában nem valósult meg, többek között Japán és Kína magatartása miatt: ezek az országok csak azokat a nyugati értékeket kívánták beolvasztani e kapcsolatokba, amelyek illeszkedtek volna saját értékrendjükbe. Az arab jogrend sem tudott mit kezdeni az „euro-amerikai eredetű” jogrenddel. A szerző szerint „nem lehet alátámasztani az emberi jogokat, ha azok nem álltak szilárd alapokon a történelem minden szakaszában.” S még mindig közvetlenül a II. világháború után maradván, meg kell említeni *Hans Kelsen (1881–1973)* osztrák származású, de amerikai (USA) állampolgárságú jogász nevét, aki a nürnbergi perekkel kapcsolatban a *jog* fogalma mellett bevezette az *erkölcs* fogalmát, és utalt arra, hogy az 1945-ös londoni egyezményben a Szovjetunió, az USA, Anglia és Franciaország előre megfogalmazta az „egyéni büntető felelősséget” azokkal szemben, akik megszegték a háború alkalmazását tiltó nemzetközi jogi szabályokat. Miért volt ez újdonság? Azért, mert az addig érvényben lévő nemzetközi jog „csak a kollektív felelősség” elvét ismerte és fogadta el.

Sokoldalú és súlyos következményekkel járt az 1973-as (első) olajválság és az ún. harmadik világ gyengén fejlett országainak egyre nyilvánvalóbbá váló politikai radikalizálódása, ami „minden nemzet és nép közötti” kapcsolat felülvizsgálatát követelte a nemzetközi jog területén is. Az új nemzetközi jogrendnek ezek után el kellett fogadnia, hogy minden ország a saját fejlődése számára legmegfelelőbb gazdasági irányt válassza, szabályoznia kellett a „transznacionális korporációk” tevékenységét, segítenie kellett a fejlődő országoknak nyújtandó pénzügyi támogatások lebonyolítását stb.

Külön problémát jelent még ma is az iszlám világ azért, mert a XVII. és a XVIII. században a jog mint olyan elvesztette vallási alapú megközelítését, helyébe az ember „természeti” jogai léptek, azaz a jog „szekularizálódott” – kivéve az iszlám világot! Világosan látható volt ez az *Emberi jogok egyetemes deklarációja* kidolgozásának időszakában, amikor bizonyos iszlám országok egyes cikkeket nem hagytak jóvá, közöttük pl. a szabad gon-

dolkodás, lelkiismereti szabadság és vallásgyakorlás jogát; legélesebb vita azért zajlott, mert ezek az arab országok nem ismerték el a szabad vallásváltáshoz való jogot. Majd 1970-ben Szaúd-Arábia egy memorandumban foglalta össze a fent említett deklarációra adott véleményét, amely szigorúan meghúzta a határvonalat az emberi jogok nyugati és országa konzervatív, iszlám felfogása között, erős, erkölcsi indíttatású kritikával illetve a Nyugatot. Minek utána természetesen lefektette a Koránon alapuló, emberi jogokra vonatkozó iszlám jogokat; nagyon fontos különbség ezen jogok és az Emberi jogok egyetemes deklarációja által hirdetett jogok között az, hogy ezeket az iszlám valláson alapuló előírásokat *kötelezőknek* kiáltotta ki. Még 1980-ban is a kuwaiti tanácskozás is az emberi jogokat mint isten adományán nyugvó, a sarián alapuló jogoknak deklaráálta, és ezt a Párizsban 1981. szeptemberében kifejtett, az Emberi jogok egyetemes iszlám deklarációjában is megerősítette.

A továbbiakban kiderül, különbség van az emberi jogok *iszlám és arab* felfogásában: ez utóbbi „tendenciájában világi, és lehetővé teszi a közeledést a nyugati hagyománnyal.” Az arab irányzatokban bonyolódik – vagy inkább gazdagodik? – a helyzet azzal, hogy vannak *kormányok* illetve *nem kormányok* által kiadott dokumentumok; itt kell megemlíteni az 1986 decemberében megfogalmazott, az arab világra érvényesnek mondott *Emberék és népek jogai kartájának* tervezetét, amelyben már olyan kitételek is szerepelnek, mint a szabad véleményalkotás és -kifejezés, a szabad gondolat és hitvallás joga. És ami nagyon új és szokatlan az arab törvényhozásban: „az arab identitás alapját a nacionalizmusban és nem az iszlámban jelöli meg, ami lehetővé teszi a nagy monoteista vallások egymás mellett élését.” Ez az ún. *Kairói karta* „semmilyen jogot nem alapoz a sáriára.” Az 1994-es *Arab karta* több kitétele is konfliktusos helyzetet teremt sok arab ország hagyományos iszlám jogszokásával szemben, sőt, a 2001. szeptember 11-i New York-i tragédia után ez még élesebbé vált, pl. az arab államok ligájának tanácsa által 2003. március 23-án hozott döntések nyomán, ugyanis kimondták, modernizálni kell az Arab karta emberjogi vonatkozású állásfoglalásait.

A nemzetközi jog területén újabb változások mentek végbe a gyarmati uralom alól felszabadult népek, államok feltűnése miatt. Most már nem csak a nyugati típusú jogok és jogrendszerek maradtak érvényben, de figyelembe vették Afrika és Ázsia pl. buddhista, hindu, muzulmán jogelveit is, ami a XIX. században még nem történhetett meg: akkor a gyarmatosító és gyarmatosított országok közötti viszonyokat kizárólag az alá- és fölérendeltségi helyzet határozta meg, és ez még az ENSZ 1962-es közgyűlésén is csak meglehetősen ambivalens formában módosult: megegyezés született ugyan

a „természeti erőforrások fölötti állandó jellegű szuverenitásról” (a fejlődő vagy az új, gyarmati uralom alól felszabadult országokat illetően), viszont meglehetősen ravasz módon az esetleges vitatott kérdésekben az érvényben lévő nemzetközi jog döntött, ami most már ugyan szabad országban, de a gyarmati korban érvényben volt jogokat alkalmazta! Hasonlóan bonyolult az új államok szuverenitásának és legitimitásának kérdése. Itt egy *konzervatív* és egy *liberális* nézet együttes megjelenésében az derül ki, hogy ez a szuverenitás és legitimitás is a gyarmatosításhoz, annak történelméhez kapcsolódik, ami azt jelenti, hogy a „gyarmatosítás nem kivétel volt a nemzetközi jogban, hanem ellenkezőleg, továbbra is érvényesíti uralmi rendszerét... (pl.) a demokrácia, az emberi jogok, a gazdaság átalakításának bevezetésében.” Ma a nyugati világ beavatkozása a harmadik világ országaiban a „demokratizálódás” folyamatában, a hidegháború után a nemzetközi intézmények, szervezetek ugyanitt történő megjelenésében realizálódnak. A szerző ide vonatkozó nyílt és kemény megállapítása szó szerint: „Az az ellenállás, melyet a harmadik világ a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetei által a »demokratizálódási« folyamatokkal szemben kifejezésre juttat, arra szolgál, hogy leleplezze ezen szándékok végső célját: olyan kezdeményezésekről van szó, amelyek a harmadik világban a nyugati terjeszkedést támogató elitek kiválasztását segítik elő.”

Milyen szerepet játszhat az *Európai Unió* az új nemzetközi kapcsolatokban? Itt elsősorban – legalábbis a szerző szerint – a szervezet mint „civil hatalom” a tagországok civilizálásában, a béke biztosításában, a demokratikus kultúra és az emberi jogok terjesztésében kaphat vezető szerepet, nehéz viszont megjósolni, képes lesz-e az USA „unipolaritását” ellensúlyozni...

Eddig a (némileg) részletesebb ismertetője a könyvnek. Miről, kikről olvashatunk még benne?

Néhány latin kifejezés tartalmáról: de Indis, de iure predae, ius pacis, ius belli, ius publicum europaeum. Megismerkedhetünk a bennszülöttek jogaival a gyarmatosítás ürügyén, az igazságos háborúval Grozio és *Alberico Gentili* gondolkodásában, a pozitív nemzetközi joggal, a kozmopolita joggal, az állandó béke aktualitásával, a „civilizált nemzet” fogalmával, *Hegel* véleményével az állam fennhatóságát illetően, mennyiben áll szemben a pacifizmus az imperializmussal, a „háború diszkriminatív fogalmának” megszületésével, a posztklasszikus nemzetközi jogrendszerrel, a nemzetközi társadalom lényegével, a sária és a nemzetközi jog kapcsolatával, a *good governance* (jó kormányzás) nyugati ideológiájának a harmadik világhoz fűződő kapcsolataival, etika és jog viszonyával, a lehetséges világgöztársaság eszméjével, Kant és *Freud* nézeteivel antropológiáról és jogról stb.

A mű egyértelműen a témá(k)ban már jártas olvasókat (felsőfokú intézmények oktatóit és hallgatóit) érdekelheti és kötheti le, megállapításai nagyon szorosan a megadott témához kapcsolódnak, tehát amint azt már a cikk elején említettük, *nem általános történelmi* diskurzusra, hanem nagyon *konkrét eszmék, ideológiák és a jog* (azon belül elsősorban a nemzetközi jog) viszonyát tükröző diskurzusra épül. Röviden: *szakkönyv – haladóknak!*...

Gustavo Gozzi: Diritti e civiltà. Storia e filosofia del diritto internazionale (Jogok és civilizációk. A nemzetközi jog története és filozófiája). Bologna, Il Mulino, 2010. 396.

Kun Tibor